

דרכו של אהרן צייטלין בשירה

ק. א. ברתיני

א

אהרן צייטלין הוא דמות פנומנלית בספרות. רוצה לומר, לא רק יוצר מעניין, בעל-יחוד, בדומה לאמנים אמיתיים, אלא גם בעל ביוגרפיה ספרותית מיוחדת, המתבטאת בכמה אותות-היכר בולטים: ראשית, אהרן צייטלין נמנה עם אחרוני סופרינו-משוררינו הדו-לשוניים, ואולי אף האחרון שבהם לעת עתה. למשל, גבריאל פרייל, ייבדל לחיים ארוכים, אף הוא כותב שירים הן בעברית והן ביידיש, אלא ששיריו ביידיש מעטים יחסית לאלו שבעברית, ובנוסף לכך הם רובם ככולם תרגומים משיריו העבריים. והוא הרין, בערך, בשלמה שנהוד, המשמש בשתי הלשונות. לעומתם אהרן צייטלין הוא בעל שפע בשתי הלשונות כאחת; לפעמים השירים הן תרגומים משל עצמו מיידיש לעברית ומעברית ליידיש, ולפעמים הם שונים לחלוטין — מה שביידיש הוא ביידיש בלבד, ומה שבעברית הוא בעברית בלבד. ואף יש לו כרכים שלמים בפרוזה שנכתבו עברית בלבד, ואחרים שנכתבו רק ביידיש. נמצא, שכל הרוצה לתפוס את הקווים העיקריים של דמות-דיוקנו היוצרית של אהרן צייטלין, מוטב שיפנה אל יצירותיו בשתי הלשונות. בשיחתו עם המבקר היידי אברהם טאבאטשניק (שראתה אור ב„די גאָלדענע קייט“) אהרן צייטלין עצמו מצהיר בזה הלשון:

אף-על-פי שאני מוחזק כיוצר דו-לשוני, אני לאמתו של דבר משורר חד-לשוני. אני כותב בלשון אחת: אני כותב לשון-קודש ביידיש ולשון-קודש בעברית. יש בי לשון-קודש פנימית. כשאני כותב שיר ביידיש, אין אני מרגיש כי כתיבתי יידיש, וכשאני כותב עברית, אין אני מרגיש כי כתיבתי עברית. כתיבתי היא בלשון-הקודש של הנשמה היהודית, של כל הנשמות היהודיות.

עד כאן לשונו. ואכן, הקורא היודע יפה את שתי לשונותינו, כשהוא מגיע ליידיש של צייטלין הוא קָש מעין טקסט-נלווה עברי, וכשהוא קורא את העברית שלו, הוא שומע טקסט-נלווה יידי.

אות-היכר מיוחד שני של אהרן צייטלין הוא שימוש בהרבה ז'אנרים ספרותיים: שירים ליריים והגותיים קצרים, שירי נוף, פואמות ארוכות, סדרות שירים וסוניטות, פואמות דראמאטיות, מאמרים ומסות בענייני ספרות, דיונים בענייני רוח ומדינה, פסיכולוגיה, פילוסופיה — והכל, כאמור, בשתי הלשונות ובכוח מעיין נובע, כאותם סופרים יחידי-סגולה, הקרויים סופרים של כ"ד שעות ביממה. שפע זה גורם לכך, שהפמות נהפכת לאיכות.

ולכך יש להוסיף עוד דבר: אהרן צייטלין נמנה עם אותם יוצרים שלנו, שתרכותם הרוחנית הענפה והעשירה נותנת את סימניה ביצירתם. צייטלין היה מעורה בתרבות היהודית על כל גילוייה ולאורך כל קיומה, ויחד עם זה היה אינטלקטואל המתחיה בתרבות הרוחנית העולמית במידה כזאת, שביצירותיו, הן בשירה והן במסה, הוא מפגין התמצאות בשפות הרבה ובספרויות שלהן: רוסית, פולנית, צרפתית, גרמנית, אנגלית. וכאן ראוי להדגיש, שפגישותיו ומגעיו עם שפות רבות ועם ספרות העולם מקבלים תמיד, לאחר התבררות במנסרה העצמית שלו, קלסתר יהודי. לפיכך ניתן לומר, שבכתיבתו צייטלין הוא יוצר יהודי בעל תפיסה אוניברסלית. וגם לנסח את זה אחרת: אהרן צייטלין תופס את האוניברסלי דרך המנסרה היהודית שלו.

ועוד סימן-יחוד הניתן באהרן צייטלין כיוצר. אוסקאר ויילד פלט פעם, כדרכו, אימרה פאראדוקסלית מעין זו: „להיות בשל בטרם עת פירושו להיות נשלם“. מי שמכיר קצת את תולדותיו הספרותיות של אהרן צייטלין, יודע כי הוא התחיל לכתוב ואף לפרסם בעודו צעיר מאד, ממש נער; דומני, בגיל בר-מצווה, אבל כבר בשנות העשרים הראשונות של חייו היה סופר-משורר מובהק ומוכר. ואכן, יש לומר שאהרן צייטלין נתגוון, אמנם, אחר-כך במה שנוגע לתימאטיקה ולז'אנרים, אבל מבחינה אמנותית כמעט שקשה לקבוע לגביו שלבי-התפתחות ברורים. לאמור: כמעט מאז ומתמיד פרי בשל היה.

דבר זה בולט בכתביו המכונסים, גם בידיש וגם בעברית. ומהו שגורם לבליטה זו? הווי אומר, דרכו של המשורר כבינוס שיריו: אין הוא נותנם בסדר כרונולוגי של היכתבם, אלא מחלק ספריו מדורים-מדורים (על-פי נושאים, לפי רוחו, כמובן). ומי שמדפדף את ספר השירים והפואימות שלו, שהופיע זמן קצר לאחר מותו, אבל הוא עצמו תיכננו ואף הספיק לקרוא את כל ההגהות, ימצא ששיר מראשוני שיריו, למשל, שֶׁכֶן הוא לשיריו המאוחרים יותר. שהרי הרבה שירים מסומנים כתאריכים, ואתה עומד מייד על ההבדל מבחינת ההישג האמנותי שכמעט איננו הבדל. בעברית יש רק סימן אחד, פרוזודי, המבריל בין שירים ראשונים לבין מאוחרים יותר. שער תקופה מסוימת השתמש צייטלין בנגינה המלעילית, כנהוג בהברה הקרויה אשכנזית, ואחר כך (די מאוחר) עבר לנגינה הנכונה, בהברה הספרדית. והוא הדין בשני כרכי שיריו העבים בידיש, שגם בהם אין סדר השירים כרונולוגי, אלא לפי מדורים. אף שם לא תוכל להצביע על התפתחות אמנותית במובן המקובל.

ב

צינתי קודם, מצד אחד, את רבגוניות הז'אנרים והתימאטיקה, שאהרן צייטלין נזקק להם, ומצד שני, את הדו-לשוניות שלו, שאין להתעלם מכך כשרוצים לתפוס את קווי דיוקנו של המשורר. מבחינה זאת, מי שבא לקבוע קווי אופי ותפיסת חיים שלו, בעל-כרחו, יפנה אל שני כרכי הפרוזה הגדולים, הכתובים עברית, שנושאים הן התופעות הפאראפסיכולוגיות. צייטלין קורא את הכרכים, למען הקיצור, בשם „המצאות האחרת“. רוצה לומר: מה שאין אנו תופסים בחושינו, שאינו מתקבל על הדעת, יש לו בכל זאת קיום משלו, הוא ישנו, הוא מצוי. אין, כמובן, להיכנס כאן בוויכוח עם צייטלין כדי לברר באיזו מידה הפאראפסיכולוגיה אמת היא או אמת שבאשליה, אמת מדומה. אין אהרן צייטלין עצמו נוהג בשני כרכיו אלו כחוקר המבקש להשתית את תורתו על חוקיות ועל נסיבות היצוניות או פנימיות, המביאות לידי תופעות פאראפסיכולוגיות; הוא איננו חוקר, אלא אוגר, שֶׁצֶבֶר עשירות ומאות תופעות, שאין השכל גורסן, אבל הן היו, לפי עדותם של יחידים ושל רבים. הוא כינס הרבה מקרים-סיפורים מפייהם ומעטם של אישים, אמנים וסופרים, שהשתאו לתופעות שהיו מעורבים בהן ולא הבינו שורשן — ואהרן צייטלין איננו מתמודד לפרשן ולהבהיר את המיכניזם שלהן; די לו בכך שהוא בא לשכנע את הקורא, כי התופעות הפאראפסיכולוגיות הללו אכן התרחשו, אמיתיות הן. לאמור: אהרן צייטלין לא כחוקר-מדען בא לפני הקורא, אלא כמאמין גדול, וכוונתו להפוך גם את הקורא למאמין. אמונה זו משתקפת יפה גם בשיריו. בכרך הגדול של שיריו העבריים, הנושא את השם „רוח ממצולה“, יש אפילו מדור מיוחד בשם „שירי פְּסִי“, ופתיחה לו שיר קצר, הקרוי גם הוא „המצאות האחרת“ — וכדאי להביאו כאן בשלימות:

עִינֵי גְּעוּצוֹת בְּחֶרְפִּים,

חֶרְפֵי הַיֵּשׁ,

יִשְׁבְּתִי אֲנִי בְּמִחְשָׁבִים,

ואַחַרְזוֹנָה בַּתְּקוּוֹת
בִּי פֶּלֶא שׁוֹחֶרֶת.

עַד מִבֵּין חֲרָכִים
הִבְהִיבוּ לִי כְּאֵשׁ
עֵקֶבוֹת
מִצִּיאוֹת מִסַּתְרֶת.
לֵב מִתִּיאֵשׁ,
כְּמֵה רְנַת לְכַבוֹד
הָעֵקֶבוֹת,

לְכַבוֹד מִצִּיאוֹת הַמִּצִּיאוֹת הָאֶחָרֶת. (עמ' 441)

עד כאן השיר. לאמור: כמו שאנו רגילים להשתמש בניב השגור „בין השיטין“, חש אהרן צייטלין חרכים ביש, וכשהוא מציץ בחרכים אלו, הוא תופס שם עקבות של מציאות מסתתרת, זוהי המציאות האחרת, הלא-שכלית, הפלאית. אם נפליג קצת יותר בקריאת שיריו, הרי בראש וראשונה נשגיח באהרן צייטלין בעל-המסתורין. ודאי, ברא כרעא ראבוה, וברור לנו שלמן ילדותו ספג הבן מאביו הלל צייטלין את מיצי אמונתו בנסתר, ינק אותם מן הקרוב-קרוב. בשירים לא מעטים, הן בידיש והן בעברית, מציין הבן את הקשר שבינו לבין אביו. וביותר הביע זאת בשיר, שנכתב עברית וידיש כאחד אחרי השואה, וראוי לצטט ממנו טורים מספר:

אַנִּי יְדַעְתִּי אִישׁ מִשְׁרֵשׁ נְבִיא.
הִיָּה זֶה אָבִי.
רְאוּהוּ בְּנֵי דוֹרוֹ בְּשִׁנְקִים.
אָמְרוּ: אֵין זֹאת, כִּי שְׁחָקוּ לֹא שְׁחָקִים.
לֹא יָדְעוּ: דֶּרֶךְ הַחַזוֹן
לְכַרֵךְ בֵּיחַד
הַשּׁוֹק עִם הַשְּׁחָק
וּלְאֶחָד

חָקַל תְּפוּחִין קְדִישִׁין
עִם תְּפוּחִים קְפוּאִים בְּחֶרֶף וְכוּ'
וּבַהֲמִשְׁךְ:

אַנִּי יְדַעְתִּי אִישׁ מִשְׁרֵשׁ נְבִיא.
הִיָּה זֶה אָבִי.
יְמוֹת מִיָּיִחַ חָזָה
וְשׂוֹאֵת יְמֵי קֶץ לוֹ גִּלְתָּה רְזָה.

ועוד:

אַנִּי יְדַעְתִּי אִישׁ מִשְׁרֵשׁ נְבִיא.
הִיָּה זֶה אָבִי.
יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר יְדַעְתִּי, לְכַבִּי לִי אָמַר.
כִּי הַסֵּמֶר הַסֵּתִיר דֶּרֶךְוֵו וְאַרְחֻתֵוֵו הַצְּגִיעַ
זֶה אִישׁ הַחַיִּין
הָאִישׁ אֲשֶׁר קָרָא מִנְהַמַּת לְבוֹ בְּרֹאשׁ שְׁנָקִים,
וּבוֹדֵד הִיָּה בְּעֵץ עֲזוּב צְפָרְיוֹ (עמ' 376 ואילך).

ואכן, כמעט למן ראשוני צעדיו ביצירה, הן בידיש והן בעברית, שרויה המיסטיקה בעולמו הפיזי של אהרן צייטלין. הפואימה הגדולה שלו „מטטרון“.

מחזור השירים „כתר” ודומיהם, שראו אור לפני שישים שנה ומעלה מעידים על כך ברורות. ולא רק הם. טול את ספרי השירים שלו ביידיש ובעברית, ותיווכח שאפילו כותרות של שירים ושל מדורי שירים מעידים על כך, כגון שמות המדורים השיריים: „יגונים ברכם אל סוד”, „סתרים ואמונים”, „לילה לאדני”, „הסתכלויות ועליות”. והנה דוגמאות של כותרות שירים ופואמות: „גשמים מסטרא דסמלא”, „ערטילאית”, „בגדול הסוד”, „דמדומים לא נראים”, „בנעלמות”, „שירים על צל השכינה”, „מרגניתא”, „לילית ודילה-רינה” ועוד ועוד.

ג

אוזן מלים תבחן. מי שאזנו כרויה לקולו של המשורר ולכת-קולו, מבחין שאין צייטלין מְשֹׁנָה לנגדו קיום מציאותי בלבד; הנגלה והנסתר קיימים יחד, זה אחוז בזה. והוא הדבר שמשמש לו „אחרונה בתקוות”, כלשונו בשיר שהובא למעלה, „המציאות האחרת”. הוא ששתל בו את האמונה בנצח ישראל אפילו בימי האמים של השואה — רלוואנטי מבחינה זו הוא שם המדור בספר שירי העברי, הקרוי „משירי השואה והשאלו לשירי אמונת-המשיח”. ואופייני הוא השיר במדור הזה:

„עתה, לעת ערוֹב, / לאחר שנפל יומי בקרב, / עתה מהרהר אני בו, ביוצרי, / הרהורי אחרית, / אני והוא / כל אחד בבדידותו יושב כלוא, / שנינו מצפים לבראשית — / בראשית חדשה.” (עמ' 349).

לפיכך היית אומר, שרבים משיריו הכלולים בשני כרכי היידיים, הנושאים את השם „לידער פון חורבן און לידער פון גאולה” (שירי חורבן ושירי גאולה), ראוי להם יותר שםם הכולל „לידער פון חורבן און גאולה” (שירי חורבן וגאולה). משום שאהרן צייטלין כבר מבחין בין עיי השואה בגרעין הגאולה. לשם דוגמה אחת בולטת בלבד אביא כאן תרגום חפשי מאחד השירים היידיים שלו, שנכתב בעצם השואה, בשנת 1943; הוא קורא שם בערך כך: אני מאזין ללילה, ללילה היהודי, ואני שומע את קולו הקורא: מתים היו לגופים אל תהיו נעלמים ואובדים, אל תעזבו את האדמה, צאו וחפשו אימהות והיו מייסדי ארץ חדשים, גואלים, מדליקי אור אלוהי עלי אדמות. יעלה-נא קולכם כחיים חדשים וכו' וכו'.

בשירי חורבן אחרים אנו מוצאים מוטיבים משל ביאליק, כגון דרישת דין וחשבון מאת אלוהים; או מוטיבים חסידיים, כגון: „העולם בלי יהודי הוא עולם בלי אלוהים”, או שאלוהים בעצמו נעמד לומר קדיש אחר העולם שנחרב. ומעניין להביא כאן עוד דוגמה מן הסוג הזה: קיימאלן שימי פורענות יאים לקריאה בספר איוב. אכן, אהרן צייטלין קורא בו ומגיע לפרק ל"ח, שבו שואל ה' את איוב מן הסערה: איפה היית ביסדי ארץ? וצייטלין מציג לפנינו מעמד מול מעמד. בראשון הוא נאמן לכתוב באיוב, וכששאל ה' את שאלתו הנ"ל, הוריד איוב את ראשו ושקע בשתיקה. אבל אחר-כך בא המעמד השני: היהודי מקטרג על ד' וטוען אליו: איפה היית? איפה היית בשעה שהשליך אותי הגרמני לתוך תאי הגז, ששרף אותי בכבשניו, שהפך אותי לסבון לשם רחיצת כפי ילדיו, שהטריף לעד את כל המין האנושי, שאת כל בריאתך טינף? איפה היית? ואו אלוהים הוא העומד ושותק. ובחלל תלויה שאלתו של היהודי: איפה היית?

כרם, כאמור, גם בשירים אלו, שירי שואה ביידיש ובעברית, האוצר המילולי, המיטאפוריקה של צייטלין אחוזים במסתורין, בקבלה ובחסידות, כגון: „מהלך- האימה אל התיקון”, „המדום התמיד של החומר ההיולי שלי”, „בודד בין שרפים וגלגלים”, „השכינה רוכנת ברעדה מעל נשמת האדם”, „הבני של שכינתא בגלותא”, „מיספר-העבדות שעל הזרוע מתגלגל בגימטריה עמוקה”,

„הלילית שבכל הקליפות“. אבל לא רק בשירי החורבן, אלא גם בשירים אחרים, כגון: „קילוני באר מצרפים צירופים“, „הציפייה להתגלות האות שלפני האלף והאות שאחרי התיו“, „עשר הספירות“.

ובאחד הלילות, כאשר „תועים רפאים כחתולים על גגות“, חש אהרן צייטלין פתאום, שהוא, כלשונו בשיר, „נין אחרון למקובלים“. תוהה ונתעה. / שדים ישבוני, מפלצות צללים/ בלילה הזה (עמ' 29). ובשיר אחר, „גלגולים“, הוא מראה לא רק אפשרות אלא אף ודאות של גלגולי נשמות. הנה סידרה של גלגולים: עיניו של זה הכלבלב/ העגום, העניו, הענוג, / מעירות: הוא פעם היה/ תינוק. / / זה הסוס/ כציטאטות שתיים/ תלויות לו האזניים/ מי אמר כך וכך/ קאנט או אחר? אינו יכול/ להיזכר. / / החתולה, העוברת/ על פני, היתה ציירת./ בעיניה הרעננות — / תמונות. / / העכבר רואני ובורח./ מה טעם? / מתבייש הוא מאד. / פוחד מאד. / אדם/ היה אי־פעם. / אולי גם אני, / אם על פחד שבי לא אגבר, / אהיה עכבר. (עמ' 36).

ד

אהרן צייטלין כתב פעם גם חרוז כזה באחד משיריו ביידיש: „איך בין זשורנאליסט און מעטאפיזיקער“ (אני עיתונאי ומיטאפיסיקאי). אם כן, הוא מפליא לתאר תמונות מן העבר שלו כפי שהיה במציאות, במוכן המצומצם, היהודי־פולני, ואפילו יותר מצומצם, הווארשאי, אבל תפיסתו הכללי־יהודית מושתתת על האמונה בקיום העם בכל הדורות כשליחות שהוטלה עליו, שליחות הטבועה בדמו, בתת־הכרתו. קולות פנימיים קורחים ומהדהדים את העבר האצור באיזה מסתור. רוגמה אופיינית אתה מוצא בשיר „כרמנסיטה“ (עמ' 333), שצייטלין כתב אותו גם ביידיש, וביידיש הוא נושא כותרת־מישנה: „שלשלת הדורות“, כותרת שאף היא כשלעצמה אומרת משהו. את השיר כתב צייטלין באי קובה, שבה השתתה כפליט בדרכו מפולין לארצות־הברית. הנה כמה בתים:

כרמנסיטה, / ריבה לוהטת, / סניוריטה, / מלאה א־ש־רטט, / גחלים תלהט, / בקאבארט, / אולם על־חטא / של יום־כיפור — / בספרדית שלה, / ובכל ניד שלה, / הוא עצור. / מתוך שלהבת — / תאוות אדומה / בוקעת עצבת/ אנוסית קדומה. / שכנת כל־נדרי — / ראה והביטה — רוטטת עליו, / שפתי סניוריטה.

וענות בת־עמי / תשיר מבלי דעת, / תשיר שיר דמי / ברעד ולהט, / שיר עדי עד, / מגושן עד ספרד, / ממוקדי הישפניה / עד לפולניה.

ומעניין, דרך אגב: כשמתרגם אהרן צייטלין את עצמו מידיש לעברית או מעברית ליידיש, הוא עושה זאת קודם כל ביחס לתחושות־יסוד, שהוא מתכוון להדגיש. ועל־כן, לא רק שיר כמו „כרמנסיטה“, אלא שיר אחר, שבו הוא ממצה תפיסת־יסוד שלו, אף הוא כתוב בשתי הלשונויות כאחת, בלי שנדע מה קדם למה. ואם כי מבחינה פרוזודית יש שוני בין שתי הגירסאות, הרי זו אותה תפיסה, ואפילו אותן תמונות הלשון, וגם שם השיר אחד הוא: „היות יהודי“ (עמ' 137) — יהודי פירושו: / ריצה נצחית לקראת אלוה / וישעו, / גם אם נתפשך — מאל אתה מברייח; / לצפות כל יום לשמוע — / ואפילו אתה בכופרים — / קול שופר של משיח. / יהודי פירושו: / הנמנעות להשתחרר מאל, / הנמנעות שלא לנגוע באישו / מתוך רעד של דחילו. / אי־האפשרות לחדול מהתפלל, / אפילו לאחר כל תפילות / ולאחר כל אפילו.

ומלה אחת למען הקיצור: מי לא יבחין כאן בתורות חסידיות?

ה

במסגרת זו לא אתעכב על הצד המיבני והפרוזודי שבשירי צייטלין, אולם חשוב

להדגיש מהו תפקידה של השירה בחייו של צייטלין. את השיר, שממנו הבאתי את הפתיחה „אני עיתונאי ומיטאפיסיקאי” הוא מסיים בארבע שורות שבתרגומי החפשי: „מעל למלים ולמשמען/ רוצה אני להדליק ככוכב/ עין חדשה, עין שלישית:/ העין השלישית של העיוור.” ובשיר אחר, הנושא את השם „העיקר”, הוא מצהיר: „כל כמה שמשיח לא בא/ ולא מביא לאדם ולמשיח את הגאולה השלמה, / נאלץ בתוכי הלב להשמיע נהמות כאב, / ואמונתי מוכרחה להיות מעורבת באימה” — עד כאן לשונו.

זוהי, נדמה, תמצית תפיסתו הרוחנית ודרכו בשירה.